

מדינת ישראל

משרד המשפטים

המחלקה למשפט עברי

י"א באייר, תשע"א
15 במאי, 2011

מזונות אישה וילדים ואמצעי אכיפתם*

עו"ד יעקב שפירא

לצורך בחינת טיוטת הצעת חוק ההוצאה לפועל (הקמת מסלול מזונות), התשע"א-2011, שבה מוצע להעניק לרשם ההוצאה לפועל סמכות להטיל על מי שחייב מזונות לבן זוגו, לילדו או להורהו הגבלות שונות, נתבקשנו לסקור את אמצעי הכפייה שניתן להשתמש בהם לפי המשפט העברי לשם אכיפת חיוב מזונות.

נקדים ונציין כי אפשרות השימוש באמצעי כפייה חריפים תלויה במהות החיוב של תשלום המזונות. ככל שהחיוב הוא מעיקר הדין להבדיל מתקנה מאוחרת שנתקנה מטעמים חברתיים, אמצעי הכפייה המותרים קשים יותר. אשר על כן, נבחין להלן בין מזונות אישה, מזונות ילדים ומזונות הורים.

1. מזונות אישה

א. החיוב

בתלמוד מובאת דעה של אחד התנאים כי חיוב מזונות האישה נקבע מפורשות בתורה: "שארה כסותה ועונתה לא יגרע" (שמות כא, י) – "שארה אלו מזונות"¹. באחד ממדרשי ההלכה, מובא כי חיובו של הבעל לזון את אשתו מהתורה נלמד בדרך של קל וחומר מחיובו לדאוג לכסותה של אשתו: "רבי יונתן אומר: ...מזונותיה מניין? אמרת קל וחומר ומה דברים שאינן קיום נפש, אי אתה רשאי למנוע ממנה, דברים שהם קיום נפש, דין הוא שלא תהא רשאי למנוע הימנה"². לעומת עמדות אלה, מובאת בתלמוד ברייתא בה נאמר ש"תיקנו מזונותיה (של האישה) תחת מעשה ידיה"³. לכאורה מלשונה של הברייתא עולה כי מקור חיובו של הבעל לזון את אשתו הוא בתקנת

¹ כתובות מז ע"ב.

² מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, מסכתא דנוזיקין, פרשה ג.

³ שם.

חכמים, כנגד כך שהיא מכניסה למשק הבית את דמי עבודתה⁴. אולם יש הסוברים שאין בהכרח להסיק כך, שכן יתכן שמשמעותה של הברייתא היא שכיוון שהבעל חייב במזונות אשתו מהתורה, החכמים תיקנו שמעשה ידיה יוקנו לו⁵.

הרמב"ם פוסק כי "שארה" אלו מזונותיה" ומדגיש שחובת המזונות היא מהתורה⁶. לעומתו, הר"ן סובר כי מהמשנה והתלמוד משתמע שחייב מזונות האישה הוא מדרבנן⁷.

ב. אמצעי אכיפה

בתלמוד⁸ נחלקו האמוראים כיצד להתמודד עם בעל שמסרב לזון את אשתו. עמדת התלמוד הירושלמי היא שיש לכפות בעל זה לגרש את אשתו ולשלם לה את כתובתה: "אם מפני ריח רע כופין לא כל שכן מפני חיי נפש?"⁹ בתלמוד הבבלי מצינו מחלוקת בעניין. רב סובר כעמדת הירושלמי שיש לכפות בעל זה לגרש את אשתו ולשלם לה את כתובתה שכן "אין אדם דר עם נחש בכפיפה"¹⁰. לעומתו, שמואל סבור שיש לכפות את הבעל לזון את אשתו. פרופ' מנחם אלון¹¹ מבאר שלדעתו של רב אין להכריח את האישה לחיות יחד עם בעל המפרנס אותה מכוח כפייה. כך שאף לשיטתו ניתן להשתמש באמצעי הכפייה לשם סיפוק מזונותיה של האישה, אלא שלמענה יש להעדיף את כפיית הבעל לגרשה¹². אלון מסכם כי: "הן לדעת שמואל והן לדעת רב ניתן, אפוא לכפות על ידי **מלקות** את הבעל המסרב לזון את אשתו, כדי שיזונה ויפרנסה"¹³. אלון מוסיף כי: "לא הייתה קיימת כפייה באמצעות **מאסר**, שהשימוש בו עדיין מוגבל היה בתקופת התלמוד ושנחשב במשפט העברי לאמצעי הרבה יותר חמור, בגלל שלילת החירות שבו, מאמצעי המלקות"¹⁴. לגבי המצב בתקופות מאוחרות יותר, הוא כותב כי: "ניתן להניח שהשימוש באמצעי המאסר היה גם לעניין חוב של מזונות; אך יש לציין את העובדה שבכל החומר הרב של שאלות ותשובות ויתר המקורות ההלכתיים והכלליים שדנו בשאלת המאסר במרכזים השונים של היהדות, לא מצאנו אף מקרה אחד של מאסר על חוב מזונות... ייתכן, שיש להסביר זאת על הרקע

⁴ כך סובר רש"י הכותב: "שהבעל חייב במזונות אשתו מתקנת בית דין" (שם ב ע"א, ד"ה "אוכלות משלוי"); וכך דעתם של בעלי התוספות (שם, מח ע"א ד"ה "רבי אליעזר בן יעקב"),

⁵ חידושי הרא"ה שם, ד"ה "האי תנא סבר".

⁶ רמב"ם, הלכות אישות, פרק יב, הלכה ב.

⁷ שם, יז ע"א בדפי הרי"ף ד"ה "ובגמרא איכא".

⁸ כתובות עז ע"א.

⁹ גיטין פ"ט ה"ט, נ ע"ד.

¹⁰ אמנם הרשב"א מציין כי יש מי שסובר שהכפייה היא למתן הכתובה בלבד (חידושי הרשב"א שם, ד"ה "עד שכופין").

¹¹ מ' אלון, **חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי**, ירושלים תש"ס, עמ' 24.

¹² עולה אפוא שאם היא תבקש להישאר עם בעלה, יתאפשר לה זאת.

¹³ שם.

¹⁴ שם, בעמ' 26.

הכללי של יחסי בעל ואשה, בניס והורים, רקע שלא הלם הושבת בעל או אב במאסר על אי תשלום מזונות"¹⁵.

בעל הלכות גדולות (ר' שמעון קיירא; בבל, המאה ה"ח) פוסק כדעתו של רב שכופין את הבעל לגרש את אשתו¹⁶. אלון מציין שהחל מהמאה הי"א נפסקה הלכה כשמואל שכופין את הבעל לזון¹⁷.

רבנו תם פוסק שאם אין לבעל ממה לזון את אשתו, לא ניתן לכפותו לגרשה: "כי דווקא כשיש לו כופין, מאחר שאינו רוצה ליזון; אבל אם אין לו – אין כופין"¹⁸.

אולם לעומתו, הרמב"ם מורה:

ואם היה עני ביותר ואינו יכול ליתן לה אפי' לחם שהיא צריכה לו כופין אותו להוציא ותהיה כתובתה חוב עליו עד שתמצא ידו ויתן¹⁹.

רבי יוסף קארו בחר בדרך ביניים:

אם אין בית דין יכולים לכופו לזון, כגון שאין לו במה לפרנס ואינו רוצה להשתכר להרויח ולזון, **אם תרצה היא**, כופין אותו להוציא מיד וליתן כתובה²⁰.

לדעתו, כפיית הבעל לגרש את האישה וליתן לה כתובה, כאשר אין לבעל ממה לזון, תלויה ברצונה של האישה²¹.

ג. האם ניתן לחייב בעל לצאת לעבוד לצורך מזונות אשתו

הראשונים נחלקו האם חיובו של הבעל במזונות אשתו, מטיל עליו שעבוד אישי ולא רק שעבוד ממוני. רבנו אליהו מפריז (המאה הי"ב) סבור כי חייב אדם להשכיר עצמו כפועל לשם פרנסת אשתו²². הוא מסיק חיוב זה מלשונה של הכתובה שבה נכתב: "אנא **אפלא** [=אעבוד] ואוקיר [=ואכבד] ואזון ואפרנס ואכסי [=ואכסה] יתיכי [=אותך]". אלון מבהיר כי "מסתבר שאף לדעתו של רבי אליהו מיוחדת הלכה זו לחובת המזונות בלבד, מתוך היכרות היחסים המיוחדים שנוצרו עקב קשר הנישואין בין הבעל והאישה, כפי שהדבר מצא את ביטויו בהתחייבותו המפורשת של

¹⁵ שם, עמ' 260-261, הערה 10.

¹⁶ רא"ש כתובות, ע"ז, ע"א; אוצר הגאונים, כתובות, חלק הפירושים, עמ' 46 (וראה אלון שם, בעמ' 72)

¹⁷ כך פסקו הר"ף (כתובות שם); רבינו חננאל (אוצר הגאונים שם); הרמב"ם (הלכות אישות, פרק יב, הלכה יא); הראב"ן והראב"ה (הגהות מימוניות, שם).

¹⁸ ספר מישרים לרבנו ירוחם, נתיב כ"ג, חלק חמישי; בית יוסף, טור, אבן העזר, סימן ע, ד"ה "במה דברים אמורים" (וראה אלון שם, בעמ' 75).

¹⁹ רמב"ם, הלכות אישות, פרק יב, הלכה יא. וכן פסק הרא"ש (טור, אבן העזר, סימן ע).

²⁰ שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנד, סעיף ג.

²¹ יתכן שזו אף דעת הרמב"ם, ראה לעיל, הערה 12.

²² עמדתו מובאת בטור שם.

הבעל בכתובה לעבוד ולפרנס את האישה"²³. אכן בכל הנוגע להלוואה רגילה נפסק שאין בכוחו של המלווה לכפות את הלווה שאין לו להחזיר, לצאת לעבודה. רבנו אשר בן יחיאל (גרמניה, המאה הי"ג) הורה כן באופן נחרץ: "ומה שטוען שמעון שיעשה מלאכה כדי לפרוע את חובו – אין בית דין כופין אותו לכך... שלא ישלחו בית דין יד בגופו [=של הלווה] לכופו להשתעבד ולפרוע חובו... לכן איני רואה להתיר לכופו להשתעבד כלל"²⁴. מאוחר יותר, הדגיש רבי יהונתן אייבשיץ (גרמניה, המאה הי"ח) שאין הלווה משתעבד למלווה בגופו שכן שעבוד זה כמוהו כעבדות אשר נאסרה בתורה: "אבל אין כופין אותו להשכיר – דדוקא בנמכר בגניבתו שריא [=התירה] התורה למוכרו כעבד, אבל לא בהלוואה, דכתיב [=שכתוב] 'כי לי בני ישראל עבדים'"²⁵.

לעומת רבנו אליהו, רבנו תם (צרפת, המאה הי"ב) סבור כי הבעל איננו מחויב להשכיר עצמו כפועל לשם המצאת מזונותיה של אשתו. לדעתו אין ללמוד חיוב זה מנוסח הכתובה, שכן "אנא אפלח" אין פירושו התחייבות להשכיר עצמו כפועל אלא לעבוד עבודה שדרך האדם לעשות בביתו כמו לחרוש ולזרוע. עולה כי אף לשיטת רבנו תם יש לבעל מחויבות להפיק הכנסה מאמצעי הייצור שבבעלותו אך אין הוא סבור שחובה על הבעל להשכיר עצמו לפרנסת אשתו. לטעמו, יש בכך מעין עבדות: "דלא מצינו [=שלא מצאנו] מוכר עצמו להגבות כתובה לאישה ומזונות, אלא 'כי ימוך' [=היינו במוכר עצמו מחמת עניות]"²⁶. הרא"ש פסק כשיטת רבנו תם²⁷. אלון כותב כי עמדת רבנו אליהו נשארה דעת מיעוט ורוב חכמי ההלכה עד המאה ה"ז התנגדו לכפייתו של הבעל לעשיית מלאכה. אולם החל מהמאה ה"ז, בהשפעת תמורות כלכליות וחברתיות, גוברת בין חכמי ההלכה הנטייה לאפשר את כפייתו של הבעל לעשיית מלאכה. הפוסקים כבר לא ראו בכך פגיעה בחירותו של הבעל אלא מילוי אחר התנאים המהותיים בקשר הנישואין שהוא קיבל על עצמו כלפי אשתו²⁸.

הרמ"ה²⁹ (רבי מאיר הלוי אבולעפיה, ספרד, המאות הי"ב-י"ג) סבור אף הוא כדעתו של רבנו תם, אך עם זאת הוא מדגיש שהחיוב הכספי למזונות האישה שונה מחוב רגיל. בחוב רגיל לא ניתן לעקל מאדם ממון ורכוש להם הוא זקוק לשם קיומו הבסיסי במשך חודש, אולם מזונות האישה נגבים מהבעל אף אם אין לו מזונות אלא ליום אחד. הסיבה לכך היא שחיובו כלפי האישה אינו חיוב ממון וממה שיש לו הוא חייב לזון את אשתו.

רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון, המהרש"ם (פולין, המאות הי"ט-כ'), ביקש להמציא מזון לאישה אשר הבינה כי בעלה מבקש להבריא את נכסיו כך שלא יהיה לה ממה לגבות את צרכיה וצרכי לדיה הקטנים. למרות שלדעת רבי יוסף קארו חיוב המזונות נוצר מידי יום ביומו והוא לא

²³ שם, עמ' 73-74 וכך עולה משו"ת הרא"ש, כלל עח, סימן ב (וראה אלון שם, בעמ' 82); וראה להלן הערה 39.

²⁴ שו"ת הרא"ש, שם.

²⁵ אורים ותומים, חושן משפט, סימן צז, אורים, ס"ק לו; אלון שם, בעמ' 97. עוד רבנו תם הזכיר נימוק זה אך הוא סבר שמכוחו גם הבעל אינו משתעבד בגופו להמצאת מזונותיה של אשתו (ראה פירוט עמדתו להלן). תשובת רבנו תם נזכרת בדברי הרא"ש, שם; וראה אלון, שם, בעמ' 80.

²⁶ התשובה מובאת בהגהות מימוניות, הלכות אישות, פרק יב, ס"ק ח; וכן בשינויים מסוימים במרדכי, כתובות, פרק שביעי, סימן רה.

²⁷ לעיל, הערה 23.

²⁸ שם, עמ' 258 (וראה את סקירת הפוסקים בעמ' 93-97).

²⁹ דבריו מובאים בתוספות, כתובות ס"ג ע"א, ד"ה באומר איני זן ואיני מפרנס; הם אף מצוטטים בטור שם.

התגבש בעת הנישואין כך שלכאורה לא ניתן להוציא צו עיקול להבטחת מזונות עתידיים³⁰, הוא פסק:

נראה פשוט דכמו דבידה לגבות כתובתה הוא הדין אם רוצה האישה להבטיח דמי מזונותיה... ולכן גם בנידון דידן אם לפי ראות עיני בית דין רוצה לבזבז נכסיו ולילך למדינה רחוקה ולעזוב את בניו הקטנים שחייב לזונם, מהראוי לעכב על ידו במה דאפשר³¹.

בעקבות כך, הוא הורה למנוע מהבעל מלמכור את אחוזתו שכן הוא השתכנע שמגמתו היא לברוח לארץ אחרת ולהבריח לשם את נכסיו. פרופ' אליאב שוחטמן מבאר שהוראה זו מתבססת על חובת בית הדין להציל עשוק מיד עושקו³².

בתלמוד מובאת ברייתא המפרטת את אמצעי הכפייה לתשלום מזונות האישה מבעל שיצא למדינת הים:

מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות, בית דין יורדין לנכסיו וזנין ומפרנסים את אשתו³³.

הרמב"ם פסק בהסתמך על דעת אחד האמוראים³⁴ כי:

מי שהלך למדינה אחרת ובאה אשתו לבית דין לתבוע מזונות, שלשה חדשים הראשונים מיום הליכתו אין פוסקין לה בהן מזונות, חזקה היא שאין אדם מניח ביתו ריקן. מכאן ואילך פוסקין לה מזונות, ואם היו לו נכסים בית דין יורדין לנכסיו ומוכרין למזונותיה³⁵.

הרמב"ם הוסיף מדעתו כי:

אין מחשבין עמה על מעשה ידיה עד שיבוא בעלה, אם מצא שעשתה הרי אלו שלו³⁶.

³⁰ בית יוסף, חושן משפט, סימן צז, סעיף מב; וראה א' שוחטמן, סדר הדין לאור מקורות המשפט העברי, ירושלים תשע"א, עמ' 1250.

³¹ שו"ת מהרש"ם, חלק ג, סימן רפב.

³² שם.

³³ כתובות מח ע"א.

³⁴ רב לפי פרשנותו של שמואל: "אמר שמואל: מודה לי אבא (היינו רב; רש"י: לשון כבוד [יבמות נז ע"ב ד"ה 'ומודה לי אבא] או חברות [שבת נג ע"א ד"ה 'אבא']; ערוך: כך היה שמו של רב [ערך 'אבא' וערך 'אביי']) בשלושה החודשים הראשונים לפי שאין אדם מניח ביתו ריקן" (כתובות קז ע"א).

³⁵ רמב"ם, הלכות אישות, פרק יב, הלכה טז.

³⁶ שם.

כלומר לדעתו, בית הדין נוטל מנכסי הבעל וזן את האישה בלא שהוא נותן דעתו להכנסתה העצמאית של האישה. רבנו אשר חולק על עמדתו זו של הרמב"ם, ורבי יעקב בנו מצטטה כלהלן:

ואדוני אבי הרא"ש ז"ל כתב שאין בית דין פוסקין לה עד שידקדקו אם לא יספיקו לה מעשה ידיה שהיא רגילה לעשות. שכשנפרעין מנכסיו של אדם שלא בפניו ראוי הוא שיהפכו בזכותו.³⁷

כיוון שחיובו של הבעל במזונות אשתו במקרה זה שהוא לא נהנה ממעשה ידיה הוא רק בצרכיה הנדרשים לה מעבר לפרנסתה האישית, אין לטעמו ליטול מנכסי הבעל בלא בירור גובה הכנסותיה של האישה וקיצוזם.

אף רבנו נסים מקשה על פסקו של הרמב"ם וכותב:

ואף על פי שדעת אבות העולם כך, דברי תימה הם שכיוון שהיא חייבת במעשה ידיה לבעל או ליורשין למה לא יחשבו בית דין עליו כשיחשבו לה מזונות.³⁸

אולם סיכם הוא: "אלא אף על פי שהדברים מראים כן, אין לנו לחלוק על אבות העולם ז"ל".

אחד מדייני בית הדין הרבני סבור כי מחויבותו של הבעל להשכיר עצמו למזונותיה של אשתו אינה נובעת מן ההתחייבות שהבעל כתב לאשתו בכתובה, אלא מייחודיותה של חובת הבעל במזונותיה של אשתו. חיוב זה איננו חוב כספי גרידא אלא הוא חלק משעבוד גופו של הבעל ליחסי האישות שבינו ובין אשתו. בעקבות כך, מחויב הבעל לצאת לעבוד לשם המצאת מזונותיה של אשתו:

אבל שונה הוא חיוב המזונות שאיננו חוב ממוני גרידא שהבעל חייב לאשתו כסף לצורך מזונות, אלא חיוב זה הוא חלק מעצם האישות. וכמו שיש שעבוד הגוף – כחלק משעבוד האישות – לעונה, שעבוד כזה – כחלק משעבוד האישות – הוא חיוב המזונות; שארה כסותה ועונתה – שלושתן יחד מהווים את שעבוד האישות של הבעל.

שעבוד אישות הרי מעצם מהותו הוא שעבוד הגוף, כי הריהו מוטל על האדם עצמו. ומשום כך, שלא כבחוב ממוני המוטל רק על ממונו של האדם, מחויב האדם לעשות כל מה שיכולתו גם בגופו כדי למלא אחרי חיוב ושעבוד הגוף. ולכן כופים אותו בכל אמצעי כפיה ומאסר בכלל, לעבוד כל עבודה שהיא, למלוא חיוב המזונות המוטל עליו מכוח שעבוד אישות.³⁹

³⁷ טור, אבן העזר, סימן ע.

³⁸ ר"ן, כתובות, סב ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה והוי יודע.

³⁹ פד"ר ב, עמ' 86; מובא במאמרו של הרב יעזר אריאל, "חיוב מזונות לאב שטוען שאינו עובד", שורת הדין יד (תשס"ח), עמ' קצב – ריג, בעמ' רא (ראה לעיל הערה 23, את דברי אלון התואמים תפיסה זו). תודה לד"ר מיכאל ויגודה על הפניה זו.

2. מזונות הילדים

א. החיוב

חיוב האב לזון את ילדיו התפתח בהלכה לאורך הדורות, והוא תלוי בגילם של הילדים⁴⁰. כלפי ילדים 'קטני קטנים' עד לגיל שש, נקבעה חובה משפטית⁴¹. מגיל שש עד לגיל בגרותם של הילדים (בנות עד לגיל שתים עשרה ובנים עד לגיל שלוש עשרה), נקבע בתלמוד שהאב חייב לפרנסם מדין צדקה⁴².

ביום כ"א בטבת תש"ד פנו הרבנים הראשיים לארץ ישראל דאז, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, אל רבני ישראל בבקשה כי ימסרו את הסכמתם והסכמת המועצות המקומיות והמועצות הדתיות, בין היתר, לתקנה שתרחיב את חיובו של האב במזונות ילדיו עד לגיל חמש עשרה. במכתבם הם כתבו:

לפנים בישראל אף על פי שמעצם הדין לא היו כופין את האב בממונו לזון את בניו ובנותיו הקטנים אלא עד הגיל של שש שנים, היו מכלימים אותו ומכריזים עליו כדי להכריחו לזונם עד שיגדלו, אך בזמננו לא איכשר דרא [=הוכשר הדור] לצערנו וכפייה מוסרית אין כוחה יפה כלל וכלל. החוק הממשלתי אינו נותן סמכות לרבנות בעניין מזונות הילדים אפילו למטה משש, אלא שבתו המשפט הממשלתיים זקוקים בנידון זה לפסוק על פי דיני ישראל, ואירעו מקרים שהאב התאכזר מרוע לב בכדי להכריח את אשתו לקבל ממנו גט ובתו המשפט הממשלתיים פטרו אותו על היסוד שהילדים היו למעלה משש. כשטענו מצד הילדים שבדיני ישראל כופין את האב מתורת צדקה אם הוא אמיד, באה התשובה שהחוק הממשלתי אינו יכול להתחשב עם טענה זו וכדי בזיון וקצף. כל המתבונן בצדק ישפוט שהמצב דורש

⁴⁰ בתלמוד הבבלי מובא שאף לא אחד מהתנאים סבר שמעיקר הדין יש חובה משפטית לזון את ילדיו. רבי מאיר ורבי יהודה סוברים שאין על האב חובה לזון את ילדיו אלא זו רק מצווה. מחלוקתם היא מי מועדף בקיום המצווה – הבן או הבת. רבי יוחנן בן ברוקה סובר שהאב אינו מצווה במזונות ילדיו כלל (כתובות מט ע"א).

⁴¹ עולא, כתובות סה ע"ב. יש הסוברים שדברי עולא מבהירים את תוכן תקנת אושא (כתובות מט ע"ב). לטעמו, התקנה ביארה שיש לאב חובה מן הדין לזון את ילדיו הקטני קטנים וכן קבעה תקנת חכמים המורה לו לזון את ילדיו הקטנים. כפי שיפורט להלן, ההבחנה בין קביעת חובה מן הדין לבין התקנת תקנת חכמים משמעותית לעניין אמצעי הכפייה שבידי בית הדין לנקוט לשם מילוי החיוב (ראה בהקשר לכך את דברי מגיד משנה, הלכות אישות, פרק יט, הלכה יד: "אבל בחיי אביהן חייב לזון כתקנת אושא עד ו' שנים"; אבני מילואים, אבן העזר, סימן עא, ס"ק ג; וראה את דבריו של הרב יועזר אריאל, שם, בעמ' רח). הרב ציון אלגרבל, דיין בית הדין הרבני הגדול, הזכיר בפסק דינו (תיק 1-22-4455; י"ד כסלו תשי"ע, 1.12.99) שיש הסוברים כי לפי הרמב"ם חיוב מזונות הילדים מתחת לגיל שש הוא מדאורייתא (פד"ר ז, עמ' קלו). אולם כפי שהוא מציין אין הדברים מוכחים. אחרים סוברים שחיוב מזונות הילדים מתחת לגיל שש הוא מדין מזונות האם שכן הם כרוכים אחריה (ראה שם מקורות שמהם עולה כך. וראה שם דעות נוספות בעניין. תודה למתמחה הגב' אפרת ברחד על ההפניה לפסק הדין).

⁴² כתובות שם.

תיקון מתאים. בימינו אלה אפילו ילדים מבוגרים קודם שהגיעו לגיל של חמש עשרה סכנות מוסריות גדולות צפויות להם (לבנות וגם לבנים) אם פרנסתם לא תהא מובטחת על יסוד משפטי. אין צריך להאריך בדבר המובן לכל מי שעיינו פקוחות על מצב ההוי... כדי לצאת מכל המבוכות והסבוכים יש לנו רק דרך אחת והיא לתקן תקנה כוללת שתחול על הכל...
 אי לזאת, קבענו את התקנה הכללית הזאת לכל ארץ ישראל, כשם שמאז ומעולם עד היום הזה היה כח בית דין של ישראל יפה, לחייב את האב בחיוב משפטי גמור ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש עשרה שנה⁴³.

תקנה זו התקבלה על ידי המועצה המורחבת של הרבנות הראשית לישראל. בית הדין הרבני הגדול, בהרכב שבו ישבו הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל, הבהיר כי:

מוטעית היא ההנחה כאילו תקנת הרבנות מבוססת על החיוב המוסרי של צדקה גרידא... אלא התקנה בעצמה יוצרת חובה משפטית עצמאית גמורה, אשר איננה נובעת מדיני צדקה כלל, ואיננה מוגבלת אפוא על ידי ההיקף המצומצם של דיני צדקה⁴⁴.

ב. אמצעי אכיפה

כיוון שיש לאב חובה משפטית לזון את ילדיו עד הגיעם לגיל שש, הרי שבית הדין מוסמך לכפותו לעשות כן אף במלקות⁴⁵.

כאמור, לפי דין התלמוד האב חייב לזון את ילדיו שמעל לגיל שש רק מדין צדקה. בתלמוד נקבע שנוכח כך, בית הדין מוסמך להפעיל אמצעי כפייה רק כנגד אב שיש לו ממון לזון את ילדיו. עם זאת, התלמוד⁴⁶ מתאר כיצד החכמים הפעילו לחץ מוסרי וחברתי כנגד אבות שאין להם ממון על מנת שהם יצאו לעבוד ויפרנסו את ילדיהם. רב יהודה היה אומר לאבות אלה: "יארוד⁴⁷ ילדה ואבני מתא שדיא !! [=וכי מטילה היא את פרנסת ילדיה על בני העיר?! כלומר אפילו בעלי חיים אכזריים אינם נוטשים את צאצאיהם]". כיוצא בזה רב חסדא היה נוהג להשפיל ברבים את האב המסרב לזון את בנו. הוא היה נוטל כלי גדול שכותשין בו את התבואה והיה הופך אותו על פיו.

⁴³ מובא בנספח לספרו של ב"צ שרשבסקי, דיני משפחה, ירושלים 1967, עמ' 428-430; וכן בספרו של הרב י"א הלוי הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, כרך ג, ירושלים תשמ"ט, עמ' 119-120.

⁴⁴ אוסף פסקי דין ורהפטיג, עמ' קנ (תיק 1/51/707 מובא בספרו של ז' ורהפטיג, הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה לייסודה, היכל שלמה תשס"ב, עמ' 85-131).

⁴⁵ בעלי התוספות (כתובות שם), ד"ה אבל זן קטני קטנים; וכן הרמב"ם אשר יובא להלן.

⁴⁶ כתובות מט ע"ב.

⁴⁷ יש הסוברים שהכוונה לתנים ויש הסוברים שהכוונה לעוף. על כל פנים דומה שהכוונה לבעל חיים שאף שהוא אכזרי הוא דואג לילדיו.

האב היה עומד על גבי הכלי והיה נדרש להכריז: "עורבא בעי בניה וההוא גברא לא בעי בניה!"
[=אפילו העורב מתרצה לבניו ואילו אותו האיש (הכוונה לעצמו) אינו מתרצה לבניו]⁴⁸.

וכך סיכם הרמב"ם את ההלכה בעניין:

כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים, ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו, אם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין אותו לזונם אחר שש.
במה דברים אמורים באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן, מוציאין ממנו בעל כורחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו⁴⁹.

לשיטתו, ניתן לכפות על האב לזון אף את ילדיו מעל לגיל שש מכוח דיני הצדקה. בהלכה אחרת פירט הרמב"ם את האמצעים הננקטים כנגד מי שמסרב ליתן צדקה:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שייתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שייתן מה שאמדהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן⁵⁰.

בפירושו למשנה, הדגיש הרמב"ם את חובתו של בית הדין לפעול על מנת שהאב ישלם את מזונות ילדיו:

שהאדם חייב במזונות בניו עד שיִשְׁלְמוּ להם שש שנים, בין שרצה או סירב, וכופין אותו על כך בין שהיה עשיר או עני, ואם גדלו הבנים למעלה מגיל זה ולא רצה לזונם חובה על הדיין לכופו בדברים ולהוכיחו על כך בפני הצבור ומטיפים לו ברבים בעניין זה, ואם לא נתעשה ולא רצה לזון אותם כלל, רואים הדיינים את מצבו אם היה בעל רכוש מעמידים עליו מורשה וכופין אותו ומוציאין ממנו למזונותם כפי ממונו כדרך שעושים למזונות ההורים, לא מפני שחייב לזון את הוריו ובניו שכבר עברו שש שנים אלא מפני שהוא חייב ליתן צדקה כפי ממונו, וכאשר ניקח ממנו אותה הצדקה נוציא אותה על בניו או הוריו שהרי הם בני צדקה והם קודמים בה לפי שאמר יתעלה 'לאחיד' - לענייך. וידוע שיש לדיין לכוף את האדם על מתן הצדקה לפי שהיא מכלל מצות עשה שחובה להלקות את האדם עד

⁴⁸ רש"י בפירוש נוסף פירש כי שליח ציבור היה עומד על גבי המכתשת ומבזה את האב (שם מט ע"ב, ד"ה כפו ליה אסיתא). פירוש זה הולם יותר את לשון ההכרזה.

⁴⁹ רמב"ם, הלכות אישות, פרק יב, הלכות יד-טו.

⁵⁰ רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה י.

**שיקיים אותה המצות עשה שחל עליו חיוב עשייתה באותו העת או עד שימות,
וזה כלל בכל מצות עשה.**

יש לציין כי עמדת הרמב"ם אינה מקובלת על דעת כל הראשונים. רבי שלמה בן אדרת, הרשב"א (ספרד, המאה הי"ד), כותב: "לא נחתינן לנכסיה [=לא יורדים לנכסיו], והיכא דליתיה נמי דלא אפשר למיכפייה [=ובעקבות כך, כאשר אין הוא נמצא אי אפשר לכפותו]. לא זנינן להו לבניה מנכסיה כי היכי דלא עבדינן צדקה מנכסיו [=אף לא זנים את בניו מנכסיו שכן אין עושין צדקה מנכסיו]... וכן כתב רבי[נו] האי גאון ז"ל בתשובה"⁵¹. בעלי התוספות הורו אף הם שלא ניתן לכפות את האב לזון את ילדיו מעל לגיל שש בכפיה ממשית אלא רק בכפיה בדברים⁵².

לכאורה, תקנת הרבנות הראשית משנת תש"ד קבעה חיוב משפטי עצמאי לחובתו של האב לזון את ילדיו עד הגיעם לגיל חמש עשרה ונוכח כך ניתן להטיל על הבעל אמצעי כפייה חריפים לשם מילוי חובה זו. אולם, דעות דייני בתי הדין הרבני חלוקות בעניין יישומה של התקנה הנ"ל. יש אשר פסקו כי:

לפי תקנות בית הדין שדנים לפיהם בבתי הדין בארץ ישראל... הכוח ביד בית הדין לדון ולחייב את האב במזונות בניו הקטנים, אף בעוברים גיל השש, בהתאם לגדרי דין החיוב של החוב עבור פחותים משש⁵³.

בהתאם לכך, הם פסקו שבעל ואב לילדים עד גיל חמש עשרה:

חייב לזונם לפי צרכיהם מכל מה שיש לו. אף אם אין לו אלא מזונות של יום אחד הוא חייב לזונם מהם⁵⁴.

לעומת זאת, לאחרונה דן בית הדין הרבני הגדול⁵⁵ בשאלת חיובו של אב האסור בבית הסוהר בתשלום מזונותיה של בתו בת הארבע עשרה. הדיינים בחנו את השאלה אם חובת מזונות הילדים לפי תקנת הרבנות חלה אף במקרה שבו אין לאב ממה לשלם את מזונות ילדיו. בית הדין הכריע כי יש להשיב על כך בשלילה: "סביר לומר שהתקנה נתקנה מפני צורך הילדים ולפי יכולת האב,

⁵¹ חידושי רשב"א, כתובות מט ע"ב, ד"ה כי הוה אתי. עמדתו נובעת מכך שנקבע בברייתא בתלמוד ש"כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה - אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה" (חולין קי ע"ב). מצוות הצדקה שכרה בצדה: "למען יברכה ה' אלוקיך בכל מעשה ידיך" (דברים יד, כט; כד, יט).

⁵² באור זרוע (ספר אור זרוע, חלק א, הלכות צדקה, סימן ד) ובהגהות מימוניות (הלכות אישות, פרק יב, הלכה טו), עמדה זו מובעת בשם רבנו תם.

⁵³ בית הדין הרבני הגדול בהרכב הרבנים: ע"י הדאיה, י"מ בן-מנחם, וי' הדס; ערעור תשי"ט, עמ' 138, פד"ר ג, עמ' 307 (מובא אצל ז' ורהפטיג, שם).

⁵⁴ שם, בעמ' 300.

⁵⁵ לעיל, הערה 41.

וכאשר אין לו יכולת כלל או שהם עשירים ואינם צריכים כלל לא תקנו בזה תקנה ולכן אי אפשר לחייבו ללוות⁵⁶.

אף דיינים אחרים צמצמו את חלוקתה של התקנה. בית הדין הרבני בת"א-יפו בהרכב דיינים בראשותו של הרב אליעזר גולדשמידט הבחין בין מזונות ילדים עד לגיל שש, שלביטחון פרעונם מעכבים את יציאתו של האב מהארץ ומעקלים את נכסיו, לבין מזונות ילדים לאחר גיל שש, שאף לאחר תקנת הרבנות אינם ברמת החיוב של ילדים מלפני שש וספק אם ניתן לעכב את יציאתו של האב לשם הבטחת פרעונם⁵⁷.

בשולי פסק דין אחר, בו נפסק בהסתמך על תקנת מועצת הרבנות כי יש לחייב את האב בתשלום מזונות לבניו שבגיל עד חמש עשרה, העיר אחד הדיינים:

רבתי המבוכה בפסקי דין של בתי הדין בארץ - יש מחייב לפי תקנה זו, ויש שאינו מחייב; יש שמחייב מכוח הדין מחמת התקנה, ויש שמחייב מדין צדקה... זאת ועוד, האם לאור המצב המוסרי והכלכלי השורר בארץ... לא היה מקום לחשוב על שינוי התקנה משנת תש"ד, ולהגדיל גיל החיוב מחמש עשרה שנה לשמונה עשרה שנה?⁵⁸

ואמנם מועצת הרבנות הראשית החליטה בישיבתה ביום ט' בתמוז תשל"ו כי:

לאור הנסיבות המוסריות, החינוכיות והכלכליות בזמננו... להעלות את גיל חיוב האב למזונות ילדיו עד גיל שמונה עשרה שנה.

זרח ורהפטיג מציינ⁵⁹ כי הרב הראשי דאז, הראשון לציון הרב עובדיה יוסף, נעדר מהשיבה ולשם מתן תוקף להחלטה היה צורך בקבלת אישורו. אולם הוא הסתייג מההחלטה שכן לטעמו, כפי שנתפרסמה בגילוי דעת: "תקנה כזאת צריכה להיות על ידי כל דייני רבני ישראל וגדולי התורה". ורהפטיג מעיר כי: "התניית קבלת תקנות בהסכמת גדולי תורה, שאינם מכירים ברבנות הראשית, עלולה לסכל אפשרות של קבלת תקנה כל שהיא ע"י הרבנות הראשית להבא".

⁵⁶ שם בעמ' 10, פסק דינו של הרב חגי איזרר.

⁵⁷ פד"ר ב, עמ' 92-93, ועמ' 96, תיק תשי"ז/103 (מובא אצל ורהפטיג, שם).

⁵⁸ פד"ר יא, עמ' 215-216; תיק תשל"ח/2490.

⁵⁹ שם.

ג. האם ניתן לחייב אב לצאת לעבוד לצורך מזונות ילדיו

כאמור בנוגע למזונות האישה, דעתו של רבנו אליהו היא שלא מדובר בחוב כספי בלבד והבעל משועבד להספקת צרכיה של אשתו⁶⁰. נוכח כך, לטעמו בית הדין מוסמך לחייב את הבעל לצאת לעבוד לשם המצאת מזונותיה של אשתו. האם לפי עמדתו, ניתן גם לחייב את האב לצאת לעבודה לשם המצאת מזונותיהם של ילדיו הקטנים עד לגיל שש ואף עד לגיל חמש עשרה בהתאם לתקנת הרבנות? בשאלה זו נחלקו הפוסקים.

ר' יום טוב ליפמן הלוי הלר (גרמניה – פולין, המאות הט"ז-הי"ז) כותב בפירושו למשנה כי האב "ודאי אינו חייב להשכיר עצמו בפועל לפרנסם. אפילו לסברת ר' אליהו שכתב שם בטור דבאישה [=שבאישה] חייב"⁶¹. נימוקו הוא שחיובו של הבעל להשכיר עצמו כפועל נובע מהתחייבותו המפורשת בכתובה לעבוד לצרכי מזונותיה של אשתו, אך האב לא התחייב לעשות כן כלפי ילדיו ולפיכך לא ניתן לחייבו לעשות כן.

לעומת עמדות אלה, סבור הרב יועזר אריאל כי יש לחייב גם אב לצאת לעבודה לצורך מזונות ילדיו עד הגיעם לגיל חמש עשרה ואף למעלה מכך כפי שיבואר. הוא מסתמך על דברי החזון איש הכותב שב"מצוות עשה חייב להשכיר עצמו"⁶². לטעמו, פשר ההוראה היא ש"כיוון שמצינו שכופין את האדם לקיים מצוות עשה... הדין נותן שבית דין כופה את האדם בכל דרך אפשרית לפעול בכל כוחו לקיים את המצווה, ובכלל זה גם כפייה לעבוד כפועל, שהרי אין איסור לעבוד כפועל לצורך קיום מצווה"⁶³. הוא אף קורא לדיינים, לרווחא דמילתא [=רווחת העניין, למען הסר ספק], לקבוע תקנה שלפיה האב חייב לצאת לעבוד כפועל לצורך המצאת מזונות ילדיו⁶⁴.

הרב אריאל מצטט את דבריו של הרב בצלאל ז'ולטי (שנאמרו בעל פה) שלפיהם יש לכפות את האב לצאת לעבודה כדי לזון את ילדיו מכוח חיובו של האב לחנך את ילדיו. הוא מדגיש כי חיוב זה אינו נוגע ללימודו של הילד תורה ומצוות דווקא, מהותו הוא הנהגת דרך ארץ ומוסר. חיוב חינוך הוא חיוב שחל על גופו של האב וכשם שהאב חייב לשכור לבנו מלמד, כך חל עליו חיוב לעבוד כפועל כדי שיהיה בידו ממון לשלם למלמד. בנוסף, החיוב לדעתו, חל עד הגיע הילד לגיל שמונה עשרה שכן אלה צרכי החינוך המקובלים כיום⁶⁵.

⁶⁰ ראה לעיל, הערה 22.

⁶¹ תוספות יום טוב, כתובות ד, ו.

⁶² חזון איש, בבא קמא, סימן כג, ס"ק כח.

⁶³ שם, עמ' קצט.

⁶⁴ שם, עמ' רה.

⁶⁵ שם, עמ' רז.

3. מזונות ההורים

א. החיוב

בתלמוד הירושלמי נקבע שהבן חייב לדאוג לצרכיהם של הוריו ואם אין לו ממה לפרנסם, עליו לחזור על הפתחים לשם מילוי צורכיהם: "כבד את אביך ואת אמך", **אפילו את מסבב על הפתחים**⁶⁶. לעומת זאת, חכמי התלמוד הבבלי קבעו שחובת הבן לדאוג לצרכיו של אביו היא מממונו של האב ולא מממונו של הבן⁶⁷. וברור שהבן אינו חייב לחזור על הפתחים כדי לפרנס את אביו.

כמה מן הראשונים מצדדים בדעת הירושלמי במלואה, לפיה אם אין לאב נכסים, על הבן לחזור על הפתחים ולזון אותו⁶⁸.

פוסקים אחרים פסקו ברוח מגמתו של הירושלמי, אך תוך צמצום הקיצוניות שבדעתו כפשוטה. רבי משה מקוצי, בעל "ספר מצוות גדול"⁶⁹ (סמ"ג), פוסק שמצוות כיבוד ההורים כוללת את מחויבותו של הבן לדאוג לצרכי הוריו אף מממונו. עוד הוא פוסק: אם אין לאב אמצעים, על הבן לטחון ברחיים (שהיא הקשה במלאכות) כדי לפרנסם. רבי משה מקוצי אינו סובר אפוא כדעת הירושלמי במלואה, שהבן צריך לחזור על הפתחים כדי לפרנס את הוריו אלא שמוטל עליו לטרוח במלאכה עבורם⁷⁰.

אף ר' יהושע אבן שועיב⁷¹ אינו סבור שהבן חייב לחזור על הפתחים, כדעת הירושלמי שלפנינו, והוא אומר רק שהבן צריך להשכיר את עצמו למען הוריו⁷².

⁶⁶ ירושלמי, פאה, פרק א, הלכה א (טו ע"ד); קידושין, פרק א, הלכה ז (סא ע"ב); וראה את דיונו "לשאלת חיובו של הבן לזון את הוריו", פרשת השבוע, משרד המשפטים ומכללת שערי משפט, גליון מס' 360 (תש"ע).

⁶⁷ קידושין לב ע"א.

⁶⁸ מצווה עשה לג. וכן נקט גם רבנו בחיי (רבנו בחיי בן אשר (ספרד, המאות הי"ג-י"ד), תלמידו של הרשב"א; כד הקמח, ירושלים תש"ל, עמ' רו.

⁶⁹ מצוות עשה קיב.

⁷⁰ ייתכן שכך הבין את משמעות דברי הירושלמי. הרב שטיינזלץ (ירושלמי פאה, ירושלים תשמ"ח, עמ' יט, הערה 3) אף מרחיק לכת וסובר שעמדה לפני סמ"ג גרסה אחרת בירושלמי: "אתה צריך לטעון בריחיים בשבילך". לדבריו, גרס כן גם בעל הגהות מימוניות, הסובר שדעת הרמב"ם מבוססת על הירושלמי. עוד ייתכן שר' משה מקוצי סבור שאין לחייב את הבן עד כדי כך, ושהבן חייב רק למצוא מלאכה שתאפשר לו לפרנס את הוריו. בעל "בית חדש" (רבי יואל סירקיס, פולין, המאה הט"ז) אומר שר' משה מקוצי סבור כן מפני "שאין האב נהנה בגוף הביזיון שנתבזה הבן בחזרתו על הפתחים". לפיכך: "אין הבן מחויב להתבזות בשביל אביו במה שאינו גוף הכבוד" (טור, יורה דעה, סימן רמ, סעיף ז, ד"ה "ומ"ש ואם אין לאב").

⁷¹ ספרד, המאות הי"ג-י"ד, תלמידו של הרשב"א וחברו של הריטב"א.

⁷² דרשות ר"י אבן שועיב, אחרי מות וקדושים, מהדורת מצגר, ירושלים תשנ"ב. לדעת הרב שטיינזלץ (שם), עמד לפנינו נוסח אחר של הירושלמי. אולם נראה לנו שמדובר בפרפרזה של הירושלמי לפי הפירוש המקובל עליו. ונראה שכן היא גם דעת רבי ישראל אלנקווה (ספרד, המאה הי"ד), מנורת המאור, מהדורת ענלאו, ניו-יורק תרפ"ט, פרק ט, כבוד אב ואם, עמ' 15-16. וכן היא דעת בעל ערוך השולחן.

אולם מרבית הפוסקים פסקו כתלמוד הבבלי. אף רב אחאי גאון פסק כן, אך הדגיש שאם אין לאב נכסים, הבן חייב לתמוך בו מכוח דיני הצדקה⁷³. מפשטות דבריו של הרמב"ם עולה שגם הוא פוסק כן. וזה לשונו:

ואם אין ממון לאב ויש ממון לבן, כופין אותו וזן אביו ואמו **כפי מה שהוא יכול**⁷⁴.

כפיית הבן לזון את אביו נובעת מדיני הצדקה, ולא מחובת כיבודם של ההורים⁷⁵, כפסיקתו של רב אחאי גאון. ובמקום אחר הרמב"ם מגדיר במפורש את דאגת הבן למזונות הוריו כצדקה, תוך שהוא משווה אותה לדאגתו לבניו ובנותיו הגדולים⁷⁶. וזה לשונו:

הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים, שאינו חייב במזונותיהן, כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבזות, **וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו - הרי זה בכלל הצדקה**. וצדקה גדולה היא, שהקרוב קודם⁷⁷.

נמצא כי לדעת הרמב"ם, דיני המשפחה עצמם אינם כוללים ערבות כלכלית כלפי בני המשפחה. הדאגה הכלכלית לבני המשפחה מוסדרת בדיני הצדקה, שהם דינים חברתיים כלליים. אם הבן או האב אמידים, מוטל עליהם לדאוג לצורכי הוריהם או ילדיהם מכוח הוראות דיני הצדקה הכלליים, המחייבות כל אדם לדאוג לקרוביו.

הטור ושולחן ערוך⁷⁸ פסקו כדעת הבבלי ופסיקת הרמב"ם. בית יוסף מדגיש שהיקפה של כפיית מזונות האב על הבן היא בהתאם לגובה הצדקה שהבן חייב בה. וזה לשונו:

⁷³ שאילתות דרב אחאי, פרשת יתרו, שאילתא נו. וכן פסקו גם: הרי"ף (קידושין יג ע"א-ע"ב בדפי הרי"ף); הרי"ן (יג ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה לא עומד במקומו); הרא"ש (קידושין, פרק א, סימן נ. וכן בתוספות רא"ש, קידושין לב ע"א ד"ה "אורי להי רבנן"); ובעלי התוספות (קידושין לב ע"א, ד"ה אורו ליה).

⁷⁴ רמב"ם, הלכות ממרים, פרק ו, הלכה ג (במהדורת שילת: "...ויש לבן").

⁷⁵ אמנם הרמב"ם לא אמר זאת במפורש, אבל בית יוסף אכן סובר שזוהי משמעות הוראתו – כפייה לצרכים בסיסיים **מדיני הצדקה** (ראה פירושו לטור, יורה דעה, סימן רמ, סעיף ה, ד"ה ומ"ש ואם אין לאב). בית חדש מסכים לדעת ר' יוסף קארו: "ופירושו שצריך ליתן לו כפי מה שהוא חייב לתת לצדקה לפי ממון שיש לו כשאר צדקות, אבל אין צריך להוציא כל ממונו על זה" (שם, סעיף ז, ד"ה ומ"ש ואם אין לאב). וכן היא דעת הפרישה (שם, סעיף ח). אף הרב עפשטיין, בעל תורה תמימה (שמות כ, יא, אות פא), סבור שכן משמע מלשון הרמב"ם. יש לציין כי הרמ"א לא הבין כך לשון זו. בהגהתו לשולחן ערוך, שפסק כלשונו של הרמב"ם הוא אומר: "הג"ה. **ויש אומרים** דאינו חייב ליתן לו רק מה שמחויב ליתן לצדקה" (יורה דעה, סימן רמ, סעיף ה). משמע שהלשון "כפי מה שיכול" כוללת לדעת הרמ"א יותר מזה. וראוי להעיר שהט"ז והש"ך שם מעירים על הרמ"א שרבי יוסף קארו הבהיר שהוא סובר כי "כפי מה שיכול" משמעותו 'מה שהוא חייב מדיני צדקה'. אם כן, לא היה צריך להשיג על שולחן ערוך.

⁷⁶ ילדים בני שש ויותר, שהחובה לזונם היא מדיני צדקה. ראה לעיל, הערה 49.

⁷⁷ רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק י, הלכה טז.

⁷⁸ שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמ, סעיף א.

ונראה שאף על פי שיש לו, אינו חייב לספק כל מזונות הצריכים לאביו, אלא **כופין ליתן לו כפי מה שהוא חייב לתת לצדקה לפי ממון שיש לו**.⁷⁹

הרדב"ז חולק על דעה זו, והוא סובר שאף על פי שחובת הבן לזון את אביו היא מדין צדקה, היקפה רחב מחיוב הצדקה הרגיל. וזה לשונו:

שאם מזונותיו ברוח, יזון את אביו ברווח. ואפילו שהוא [הבן] בצמצום, יזון את אביו כמוהו... וזה שלא כדברי בעל בית יוסף... שאף על פי שכתבו הפוסקים דשקלי מיניה [=שנוטלים מממנו, מן הבן] בתורת צדקה, לאו דווקא כשאר עניים, אלא כפי הרווחתו, ובתורת מי שעושה צדקה עם אביו, שדרך העולם לפרנסו כדי הרווחתו.⁸⁰

לדעת הרדב"ז, אם הבן אמיד, עליו לתמוך באביו יותר מכדי מחייתו שהיה חייב בה, אילו היה מדובר בדיני הצדקה הרגילים: עליו לדאוג לקיומו של אביו **ברוח**. ואם מחייתו של הבן בצמצום, הרי שאף על פי שלפי דיני הצדקה הרגילים, הוא אינו חייב לתמוך באביו, בכל זאת עליו לדאוג לקיומו המינימלי.

ג. אמצעי אכיפה

לפי התלמוד הירושלמי הקובע שהבן חייב במזונות הוריו מכוח מצוות כיבוד אב ואם, בית הדין מוסמך לכפותו לעשות כן אף בדרך של מלקות. כך אכן נאמר בתלמוד הירושלמי במפורש:

שכופין את הבן לזון את האב. אמר רבי יוסי: הלוואי הויין [=היו] כל שמועתי בריין [=ברורות] לי כהדא [=כזו] שכופין את הבן לזון את האב.⁸¹

לעומת זאת לדעות הפוסקים הקובעים שחיוב הבן לזון את אביו הוא מכוח דיני הצדקה, הרי שאמצעי הכפייה שבית הדין רשאי לנקוט בהם כנגד בן המסרב לעשות זאת שנויים במחלוקת ראשוניים. לפי הרמב"ם, בית הדין רשאי לרדת לנכסיו של הבן ואף להלקותו אם הוא מסרב לזון

⁷⁹ בית יוסף, יורה דעה, סימן רמ, ד"ה ומ"ש ואם אין לאב. וכאן המקום לומר שבמקורות תנאיים יש גינוי למי שמתייחס לאביו כעני הנזקק לצדקה: "אמר ר' יהודה: תבוא מאירה לאדם שנותן מעשר עני לאביו" (תוספתא [ליברמן], מעשר שני, פרק ד, הלכה ז; ירושלמי פאה, פרק ה הלכה ד (יח ע"ג); קידושין לב ע"א). וכן כתב המהר"ם מרוטנברג: "אבל לדין דקיימא לן [=שמקובל עלינו] כמאן דאמר משל אב אפילו אי אית לית [=יש לו] נכסי לבן ובעי למיזניה [=ורוצה לזון (את אביו)] ממעשר [היינו מכספי צדקה], לא מחינן ליה [=לא מוחים בו] אבל אמרינן תבוא מאירה וכו' אבל להעדפה אין לנו כח לכופו... אבל מצווה איכא [מדיני צדקה לא ניתן לכפות על הבנים לסייע להוריהם יותר מצורכיהם הבסיסיים אבל מצווה עליהם לעשות כן]" (תשובות מהר"ם מרוטנברג, דפוס פראג, מהדורת בלאך, סימן תקמא); וכן בבית יוסף, יורה דעה, סימן רמ, סעיף ה, ד"ה כתוב בתשובות הגהות מימון; וברמ"א שם.

⁸⁰ שו"ת הרדב"ז, חלק ב, סימן תרסג.

⁸¹ ירושלמי, פאה פרק א, הלכה א (טו ע"ד); קידושין, פרק א, הלכה ז (סא ע"ג).

את אביו שאין לו⁸². אך לדעת בעלי התוספות ואף לפי הרשב"א, בית הדין רשאי רק לכפות את הבן בדברים⁸³ כלומר להפעיל עליו לחץ מוסרי וחברתי.

4. סיכום והתייחסות לטיטת הצעת החוק

ניתן לכפות את הבעל לזון את אשתו. אם אין לו ממון, הרי שלדעת רבים הוא חייב לגרשה והוא חייב בדמי כתובתה. נפסק כי ניתן לעקל את רכושו של הבעל לשם תשלום המזונות אף אם אין לו לזון עצמו אלא ליום אחד, שכן הבעל מחויב להתחלק עם אשתו במה שיש לו. יש אף שפסקו כי ניתן לכפות על הבעל לעבוד לשם תשלום המזונות. אם הבעל ברח, נפסק כי לאחר כשלושה חודשים ניתן לרדת לנכסיו ולפרנס מהם את האישה.

האב חייב בתשלום מזונות ילדיו הקטנים עד הגיעם לגיל שש וניתן לכפותו לעשות כן. מעל לגיל שש, הוא חייב לעשות כן מדין צדקה. לפי הרמב"ם, אם יש לאב ממה לפרנס את ילדיו ניתן לרדת לנכסיו וליטול מהם את הנדרש לצרכי ילדים. הוא אף מאפשר להלקות אב זה שיש בידו ואינו דואג לילדיו. כלפי אב שאין ביכולתו לדאוג לילדיו מעל גיל שש, מופעלים לחצים מוסריים וחברתיים על מנת שיתעשת ויצא לעבוד. תקנת הרבנות הראשית הרחיבה את גיל הילדים שכלפיהם יש לאב חיוב משפטי עצמאי לזונם (ולא רק מדין צדקה), עד לגיל חמש עשרה. דעות הדיינים חלוקות האם חיוב ממוני זה חל אף על אב שאין לו ממה לזון את ילדיו. מעבר לכך, יש מחלוקת האם ניתן לכפות על אב שאינו זן את ילדיו לצאת לעבוד.

לדעת התלמוד הירושלמי, הבן חייב במזונות הוריו מכוח מצוות כיבוד ההורים. יש שפסקו כעמדה זו. לעומת זאת, לפי התלמוד הבבלי הבן אינו חייב לזון את הוריו משלו על אף שכמובן חייב הוא לדאוג לצרכיהם. רוב הפוסקים פסקו כעמדה אחרונה זו, אך הוסיפו שהבן חייב לזון את אביו מכוח דיני הצדקה.

בהתאם לאמור עד כה, נבחן את ההגבלות המוצעות בסעיף 5 לטיטת הצעת חוק ההוצאה לפועל (הקמת מסלול מזונות), התשע"א-2011. מוצע כי רשם ההוצאה לפועל יהיה רשאי להטיל על מי שחייב מזונות לבן זוגו, לילדו או להורהו, לרבות חוב מזונות שגובה המוסד לביטוח לאומי לפי חוק המזונות, את ההגבלות הבאות:

1. הגבלת החייב מלהתמנות, להיבחר או לשמש במשרה על פי דין בגוף מבוקר כמשמעו בחוק מבקר המדינה.
2. שלילת הטבות, כולן או חלקן, שהוענקו לחייב על ידי מוסד מדינה.
3. הגבלת העסקתו של החייב על ידי מוסד מדינה.

⁸² ראה לעיל, הערות 49-50.

⁸³ ראה לעיל, הערות 51-52.

4. הגבלת החייב מלהחזיק מכשיר טלפון נייד.

ככל שמדובר במזונות אישה או במזונות הילדים עד הגיעם לגיל שש, הגבלות אלה מקובלות על המשפט העברי⁸⁴. הגבלות אלה תואמות גם את עמדת התלמוד הירושלמי בנוגע לחובתו של הבן לזון את הוריו. לדעות הפוסקים שהבן חייב לזון את הוריו מדין צדקה, וכן כאשר מדובר במזונות הילדים מעל לגיל שש והאב הוא בעל יכולת לשלם את המזונות; הרי שלפי שיטתו של הרמב"ם סנקציות מוצעות אלה הן לגיטימיות. לפי פוסקים אחרים⁸⁵ סנקציות אלה חורגות מהפעלת לחץ מוסרי וחברתי היכול להיעשות רק בדיבורים בלבד, כך שלא ניתן להטילם לשם אכיפת דין הצדקה. אך נוכח התקנת תקנת הרבנות הקובעת חיוב משפטי עצמאי לחובת מזונות הילדים עד הגיעם לגיל חמש עשרה, ניתן להכיר בלגיטימיות של תקנות אלה בנוגע לתשלום מזונות הילדים עד הגיעם לגיל זה. כאשר אין לאב יכולת כלכלית לספק את מזונות ילדיו מעל לגיל שש, הרי שלדעת הסוברים שאף במקרה זה הוא מחויב בתשלום המזונות, ניתן להטיל את הסנקציות המוצעות⁸⁶. לדעות אחרות, במקרה אחרון זה אין האב חייב במזונות ילדיו וממילא גם לא ניתן להטיל עליו את הסנקציות המוצעות. לפי הדעה שניתן לכפות על האב לצאת לעבודה לשם פרנסת ילדיו עד הגיעם לגיל שמונה עשרה, ניתן להטיל עליו את הסנקציות המוצעות לשם תשלום מזונותיהם, וזאת גם אם אין לו יכולת כלכלית לפרנסם.

⁸⁴ אין אנו מביעים עמדה לגבי יעילותם. בהקשר לכך, השאלה היא אם הגבלת העסקתו של סרבן מזונות תביא אכן לתשלום או ליצירת קושי ביכולת התשלום של החייב.

⁸⁵ הרשב"א ובעלי התוספות (לעיל, הערות 51-52).

⁸⁶ אמנם יש לשקול את האפקטיביות שלהן.